

Рк ШІВ(2-Ук)
К-17

АЛЬНИЦЬКИЙ

під КАТЕРИНОСЛАВОМ

**ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ**

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РкШб(2-4к) К-17 Інв. № 262 55 19

Автор Кальницький Я.

Назва Тіг Катериняславом!
(Прзїть епізодов боротьби).

Місце, рік видання [Х.], 1927

Кіль-ть стор. 71, [1]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют: _____

16.07.2003.

Малъ -

Я . КАЛЬНИЦЬКИЙ

ПІД КАТЕРИНОСЛАВОМ

(П'ЯТЬ ЕПІЗОДІВ БОРОТЬБИ)

Переклад В. СОСЮРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

Укрголовліт № 315. 1927.

Зам. № 990.

Тираж 5.000.

КІНЕЦЬ ПЕТЛЮРІВЩИНИ

Ми сиділи за великим квадратним столом: батько, брат, сестра й мати; грали в дурня. Обличчя нам були блідніші за звичайні. Батько жартував так, що хотілося ридати, а мати бадьорила всіх оповіданнями про потоп якогось вісімдесятого року... Ми грали в карти, власне, тримали в руках карти, а по старенькій покрівлі цокотіла шрапнеля, і вбогий дім стогнав од гулу розривів. Вікна дзвеніли, наче жалілися за вічну тривогу.

Раптом у двері застукотіло:

— Одчиніть, гей, одчиніть!

Мати, коли це можна було, зблідла ще більше, а батько сказав:

— Тобі ходить, Марку! — і очі йому відразу померкли, а губи наче щось йому втягнуло.

Брат поклав на стіл якусь карту. Мати з потемнілим і одразу наче меншим обличчям вийшла до вітальні.

Штучно переплуталися м'який голос матери й суворі голоси невідомих із тупотом

чобіт і брязкотом зброї... і одно ясно — хтось кричить:

— Де ваш кулемет? У вас тут щойно стріляли з кулемета.

Мати зна, де ховають кулемети; вона героїчно відчиняє шафи, повні манаття, комоди, скрині...

— Шукайте, товариші! Це все наше майно.

„Товариші“ починають викидати на підлогу лахміття, а я, ніби мені не хочеться покинути гри в карти, підводжусь і, показуючи одному з „братви“ квиток загону, кажу:

— Ви помилилися, товариші, спитайте Хавського, хто я.

— Та що нам Хавський?! Водички нема?

Мати їм дала води, запросила випити чаю, але вони чемно відмовилися.

— Ніколи—треба більшовиків добивати.— У мене заворушилось волосся... Перед нами-ж були переможці, петлюрівці, а я— „Хавський“...

Добре, що петлюрівці не знали ні своїх, ні чужих.

Махновці втікали так, що петлюрівці Самокиша, що повернувся, не могли їх наздогнати. Петлюрівців було значно менше, ніж махновців. Але це не завадило в паніці так забити міст, що сам „батько“ ледве просунув свого потяга на другий беріг Дніпра.

Вся ріка була повна трупів людей і коней. Махновці кидалися в ріку, хоч за ними ніхто й не гнався. У воді вони потопали. Дніпро перепливти не кожний може, а вони стрибали в шинелях і чоботях.

На другий день бій за місто почався знову. Але над вечір стало ясно, що петлюрівців побито. Пиня мав офіційні відомості про евакуацію їхнього штабу. Одступали на П'ятихатки. Наші були на другому, лівому, боці Дніпра.

Другого дня зранку засичали поодинокі набої, відкілясь донесло грім розривів, спалахнула біля берега рушнична стрілянина, і на кілька хвиль стало тихо.

Потім уже не було стрілянини, тільки гриміли підводи, ревли воли, кричали перелякані люди, тупотіло багато ніг... — петлюрівці панічно тікали. Кому було близько до вокзалу — біг туди, кому ближче до поля — тікав у поле.

Скажено мчали, перекидалися й загачували путь підводи. Підводні різали посторонки, кидали майно й тікали на запряжених конях. Вулиці хутко спорожніли. Тільки на проспекті ще видно було поодинокі фігури втікачів. Скоро й такі зникли.

А за півгодини мертвої тиші по проспекті проїхало кроком двоє вершників із наганами в руках. Скоро з'явився невеликий загін

кавалерії. Потім двоє вершників повернулися, і тоді почали йти з боку вокзалу перші загони червоної армії.

Місто зразу ожило. Проспект почорнів од курток і кашкетів.

Кашкети хмарами майнули вгору, і небо заgrimіло від криків:

— Наші! Наші! Ура! Ура!

Чітко йшли частини П'ятакова. Катеринославці вперше бачили червону армію. Їх вражало, що в цій армії є ряди, форма, виучка, командири й дисципліна. Робітники й бідарі від радості й гордощів плакали і в сльозах обнімали й цілували червоноармів.

А буржуазія в цей час виглядала в щілини, поспішала надати пролетарського вигляду своїм помешканням і тягла до схованок усе хоч трохи коштовне.

Слідом за частинами П'ятакова посунули махновські тачанки, за ними — махновська артилерія. Наших було небагато; головні сили наступу були махновці.

І після струнких колон червоноармів, після їхньої молодецької виправки, чудну, навіть жалку картину являли собою дезорганізовані сили махновців, де так і почувалася ставка не на масу, не на ряди, а на очайдушність і героїзм окремого вояка. І, хоч які страшні були ці окремі вояки в бурках і лахматих

шапках із суворими обличчями, у них не почувалося такої незламної сили, як монолітні ряди червоної армії.

Артилерія махновців викликала сміх. Незвичні селянські коні, по-кустарному прив'язані до гармат, часто без передків, причеплені ледве не за хвіст, тяглися на повіді по парі, рідко по дві на гармату за рослим рум'яним парубком. Він із усієї сили тягнув коней, матюкався й обливався потом:

— А бодай ти здохла! Но!...— і т. д.

І знову тачанки з веселими зухвалими хлопцями й кулеметними дулами за їхніми спинами. Пройшли загони. Тільки гуде далина, і майорять червоні й чорні прапори. І знову сірі стали обличчя в євреїв.

— Махновці! Махновці!

Вони пам'ятали недавні цвіточки, чекали на ягідки й тремтіли за своєю й без того діряву шкуру.

Махновці чемно почали з реквізиції. Спочатку вони ходили по незруйнованих магазинах, вимагали показувати їм увесь крам і тут-же передягалися в нове, а старе й вошиве лишали крамарям. Коли невеликі запаси таким робом було вичерпано, махновці перейшли з магазинів у помешкання, а далі на вуличне постачання. Грабунки почалися з першої-ж години.

Частини червоної армії, не спочиваючи, погналися за петлюрівцями. Невеличкі загони, що лишилися, нічого не могли поробити з махновськими розбишаками.

В наслідок цього начальник невеликого єврейського робітничого загону Пиня одержав великого мандата за підписом начальника гарнізону Язикова, що дозволяв „бандитів розстрілювати на місці“.

Наш загін за цей день зробив багато. Пікети його то тут, то там під загрозою зброї припиняли масові грабунки, що почали вже набирати форм погрому.

Ми тільки й знали, що обеззброювали окремі групи махновців і відводили їх до міської комендатури.

Звичайно, любити нас махновцям не було за що. І це повело до інциденту, що трохи не коштував життя кращим загонникам.

Другого дня я зайшов до загону. Як вільний громадянин, я був у цивільному, навіть при краватці. У цій хвилині задзвенів телефон. Черговий член штабу взяв трубку. По його напруженому обличчю я побачив, що справа ходить про щось серйозне.

— З бомбами? — знову питав він.

— Двадцять чоловіка?..

— Пиня кличе двадцятьох товаришів із бомбами...

Негайно почали одягатися, брати зброю. Мене захопило. Нещодавно я відмовився від праці при штабі загону. Але... двадцять хлопців і... з бомбами! Пахло порохом. Може, погром. Я помінявся із загонником Генріком Морковіном одежею. Замість демісезонового пальта на мені тепер була обідрана шинеля, що покривала мені ноги тільки до колін. Ізпід неї замість чобіт по-цивільному видно було сірі штани.

Коли загін був готовий, черговий повідомив, що Пиня чекає на проспекті — ріг Карамської.

Бігом помчав наш загін. Пиня був на місці. — Сідайте на візників! — скомандував він. Ми бігли до другого перехрестя, де завжди були візники. Бомби теліпалися, били по колінах. Швидко на шістьох екіпажах ми їхали вгору проспектом.

— Жени! Жени! — кричав Пиня.

Коні витяглися — хрипіли, узвіз був важкий. Замість двадцяти нас було двадцять шість. І всі поспішали, не знаючи, куди їдуть.

У ті дні махновці ладні були вбити всякого в студентській куртці. Вони й без того ненавиділи студентів, як представників інтелігенції, а в даному разі ще й як ворогів. Проти червоних у рядах петлюрівців билися загони студентів, здебільшого скомплектовані

з купецьких синачків, офіцерів, юнкерів і т. инш. Справа йшла про життя двох студентів, випадково поранених на вулиці.

Скоро ми дісталися до залізної брами міської земської лікарні на соборному майдані.

Вийшовши з екіпажів із рушницями на вогонь, ми увійшли в двір. Перед нас був великий довгий фасад триповерхового дому, одного з корпусів лікарні.

Пиня скомандував:

— Йти в дві лави!

Ми розділилися на дві лави й нерівними групами з двох боків оточили дім.

Шукали махновців, як шукають голки. Нищпорили, мацали і, нарешті, розчаровано скупчилися біля входу. Пиня в супроводі Меднікова прийшов до палати й розмовляв із пораненими студентами. Вийшло, що боятися нема чого й передчасно. Були махновці — розпитували, обдивлялися, але до різанини було далеко.

Поки Пиня заспокоював студентів, по двору повз нас пройшло троє чубатих добре озброєних хлопців у чорних бурках. Вони скося подивилися на нас і зникли в глибині двору. Швидко вони повернулися. На цей раз вони зупинилися й нахабно почали нас оглядати.

— Це що за жидівське військо? — питали вони один одного, показуючи в наш бік.

— Ми — єврейський загін для охорони міста, — з'ясував їм один із наших.

А, це ті, що були з петлюрівцями? .. — і обличчя махновців налилися кров'ю.

— А зараз, значить, для охорони буржуїв!? Ну, подождіть!

І вони, розмахуючи кулаками, пішли.

Загонники продовжували балачки, курили й жартували. Пиня з Медніковим лишалися в помешканні. В цей час до брами підлетіла вся ватага. Чоловіка десять махновців оточили стрункого вершника, що гарно сидів на баскому коні. Майже всі вони тримали в руках бомби, револьвери й рушниці.

Вдершися в двір, махновці підскочили до ганку, що на ньому згрупувалися загонники, і почали кричати:

— Ану, що ви за люди? Де ваші мандати?

Зачувши шум, Пиня з Медніковим вийшли на площадку й стали говорити з махновцями.

Ледве ті побачили мандат із словами: „Розстрілювати на місці“, як лють їхня шалено спалахнула громом матюків, прокльонів і загроз. Ший у всіх напружилися, очі стали вогненні, обличчя почервоніли...

— Так це ви нас будете розстрілювати? Ви, що були з петлюрівцями!!.

Марно намагався Пиня їм з'ясувати, довести. Лють їхня все зростала... Один штовхав Пиню в ніс гранатою, другий приставляв до голови мавзера.

Щоб їх попередити, я націлився в голову того, що з мавзером. Поки я брав рушницю на вогонь, картина різко змінилася — Пиня з Медніковим боком вибралися з юрби й зникли в помешканні, а загонники розгублено стояли, і більшість їх була вже без рушниць.

Не розуміючи, що це робиться, я стояв, машинально тримаючи рушницю на вогонь. До мене підійшло два озброєні й одібрали рушницю, приказуючи:

— Що ти наміряєшся, що ти думаєш? — і в голосах їхніх було нарівно зневаги й ненависти.

Таким робом увесь загін був блискавично обеззброєно. Пиня й Медніков зникли.

Потім я довідався, що, поки нас вели вниз на беріг Дніпра розстрілювати, Пиня дзвонив у телефон до начальника залого й до загону. Почувши, що їх шукають, Пиня й Медніков залізли до ванної кімнати й там у ванні Пиня позбавився своєї розкішної бороди. Медніков поголив його, щоб не пізнали.

Нас вели по двору вниз повз великих рівнобіжних будинків. Позаду лишилися брама й життя.

— Невже кінець?

Коли вірити виразові облич наших конвойних і їхньому радісному, пожадливому шепотові садистів, то наш кінець близький.

Ще з початку імперіялістичної війни я звик до думки про гвалтовну смерть. Сам собою кінець мене не лякав, але страшні були перспективи. Такої безглуздої, просто йолопської загибелі, без боротьби, від власної дурости й Пиніної розгублености. Бо - ж досить було розсипати загін у лаву або відвести під прикриття будинку, щоб не підпустити до себе махновців, навіть тоді, коли - б їх було кілька сот.

Тоді я не знав, що відносини штабу червоних частин і махновців були напружені, що на соборному майдані за два кроки від нас стоїть махновська батарея. Годі було тоді вбити одного махновця, щоб почався погром, повстання й все, що хоч. Одно тільки й досі мені неясно: нащо тоді Пині були потрібні бомби? Раз — бомби, значить, бійка! Не думав - же він тільки лякати бомбами. Це не дуже - то реальний засіб проти махновців.

Внизу глухі піски, за ними Дніпро. Мені не дуже приємно загинути на березі рідного Дніпра. Наче нічого не було, я взяв трохи набік, повернув і пішов назад.

Конвойний дивиться мені у вічі, я — йому. Він іде вниз до юрби полонених і своїх, я йду вгору один. І все здавалося мені за природне, ніяких ознак здивовання. Але, коли я вийшов за браму, воротар крикнув:

— Хлопці! Отой хоче тікати!

І конвойний, що ми з ним обмінялися такими приятними поглядами, поспішив мене завернути вдаром прикладу вбік. Я міг-би тікати! Але — гордість... Та до цього я ще знав, що моя втеча прискорить криваву кару. І знову пішов униз, до смерті.

Товариші йшли з пониклими головами. Всі були покірні й здивовані, що так швидко й по-дурному їх не буде.

Махновці дивилися на нас, як гарна господиня на годовану качку. В їхніх очах була радість перемоги й нетерплячка голодних. Вони нас підганяли, їм кортіло побачити наші замордовані трупи на холодному піску.

— Невже кінець?

Але ось біля дверей третього корпусу — санітарна біда. У ній хтось стогне. І махновці пізнають свого пораненого товариша. Всі співчутливо просовують свої голови під брудну закривавлену запону. І моя голова там.

На хвильку, як струсь, я почуваю себе спокійніше. Я намагаюся підігнути під біду ноги так, щоб їх не було видно. А спина,

спина тепер у сірій шинелі, позапартійна, кожному підійти може.

І скоро тільки голова пораненого й моя лишаються під запоною. Полонені з конвоїрами йдуть далі. Я щось кинув пораненому, здається, „дякую“ і обережно югнув у двері за бідою.

Перед мене довгий коридор. Ясно було, що, коли я буду тікати по прямій лінії, махновці зможуть дати мені в спину. І я відчинив на одчай якісь двері й опинився в канцелярії. Якась стара інтелігентна жінка зігнулася над паперами.

— Мовчіть, коли вам миле життя! — крикнув я, знімаючи шинелю й разом із підсумком засовуючи її під шафу.

Дама хоч-би й хотіла крикнути, то не могла — так уже вона злякалася. Я лишився в цивільному піджаці при білім комірці й краватці. В такому вигляді я вже не нагадував обдертого салдата, яким мене бачили махновці. Я швидко поправив краватку, зачіску й сів за стіл. По коридору важко затупотіло. Грюкали двері. З розгону відчинилися наші двері, я глянув скося й зустрів померклий зір старої дами. І знову нахилився над кореспонденцією, а моя дама на запитання махновців відповіла:

— Ні, не заходив ніхто!

Коли відгули важкі кроки назад і стало тихо, я подякував дамі й вискочив у коридор. Тепер не тільки самому рятуватися, але й товаришів треба визволяти. І я помчав по довгому коридорі до протилежних дверей.

На щастя, вони були відчинені. Я опинився на Потьомкінській вулиці в самому костюмчику з комірцем. Я не боявся холоду, але боявся, що в такому вигляді зверну на себе увагу махновців, що нишпорили скрізь і, звичайно, були поінформовані про те, що сталося.

На щастя, близько була крамничка знайомого господаря. Я вдерся до нього, хоч було замкнено, одкопав його десь у льоху й сказав:

— Давайте одержу! Загін у небезпеці.

Крамар швидко виконав моє прохання. Скоро я, стоячи в екіпажі, мчав униз проспектом.

— Товаришу Харнасе! Давайте людей — треба визволяти!.. — влетів я в помешкання штабу. Але товариш Харнас спокійний.

— Та не хвилюйтеся, так не треба хвилюватися! Ми вже знаємо, і Язиков поїхав туди з ручним кулеметом.

Ручний кулемет Язикова викликав до себе більше поваги, ніж наші двадцять чоловіка з бомбами. Скоро повернувся й увесь загін при зброї і... з бомбами.

Пізніше прийшов знову відмолоділий Пиня без бороди, в супроводі Меднікова.

ГРИГОР'ІВЩИНА

Був день тихий, мирний, коли всі спокійно працювали, кожний робив своє діло, як і завжди в інші дні до цього.

І... несподівано, раптом — евакуація!

Григор'івці за двадцять верстов од міста. У них армія в сорок тисяч. Вони повстали проти рад.

Все це було так швидко й страшно, що в найзагартованіших затремтіли руки. Почалася гарячкова евакуація центральних установ і штабів.

За півгодини після початку тривоги місто завмерло. На мурах і парканах з'явилися відозви, що закликали нас, колишніх „серповців“, знову зібратися й з'явитись до свого штабу для одсічи контр-революції, що загрожувала нечуваними погромами.

А проте катеринославська залога була непевна. Її непевність і була за причину такої панічної евакуації. У місті розташовано два полки з мобілізованих. Чорноморський полк, що теж належав до армії Григор'єва, чомусь

так само опинився в Катеринославі. Вся ця залога дійсно була непевна.

Два махновські полки евакуйовано негайно по одержанні тривожних звісток, а Чорноморський — полк чи - то з своєї волі, чи - то з нашої розгубленості, лишився в місті.

На ранок другого дня місто опинилося без влади, тільки біля помешкання коменданта розтяглися шереди червонармів інтернаціонального батальйону, що разом із міліцією виступав на фронт проти Григор'єва.

Скоро й ці представники влади та її збройної сили покинули нас, місто лишилося в руках Чорноморського полку.

В той - же час ішла гарячкова мобілізація партійних сил і загонів.

Ми зібрали біля ста чоловіка. Крім того, до нас приєдналося десять - дванадцять колишніх загінників вояків - євреїв. До цієї кількості треба додати виділених партійним комітетом „комфарбанд“ *) товаришів — колишніх „серповців“.

Отже, наш реставрований з огляду на небезпеку загін нараховував біля двох сот вояків, а партійні комуністичні загони, як передавали, нараховували до тисячі трьох сот чоловіка, тільки ці сили, разом із киненим

---

*) Комуністична єврейська спілка.

на фронт раніше інтернаціональним батальйоном, і обороняли місто в перший день боїв за підступи до нього. Поки ми виступали на фронт, у місті з'явилися голені суб'єкти, що їх я, маючи непогану зорову пам'ять, ніколи до цього не зустрічав. Були між них і обдерті в окулярах і незграбні в студентських куртках із чужого плеча. Вся ця публіка з упевнено радісними пиками нагадувала чомусь анархістів, що з ними довелося нам за цей рік поморочитися.

Наслідком метушні цих суб'єктів стало відомо, що влада належить есерам і що армія, яка наступає, есерівська й несе „визволення населенню“.

Швидко з'явилися про це об'яви якогось комітету.

Чорноморський полк, як здається, був на боці голених суб'єктів. В місті з'явилися його патрулі. Штаб чи комітет—не пам'ятаю, як він себе називав— мешкав у будинку Озівсько-Донського банку на проспекті.

Я йшов вулицею й намагався розібратися в цій плутанині.

Раптом з'явилась лава чорноморців чоловіка дванадцять, назустріч їм із-за рогу— екіпаж, в якому сидів літній робітник. Побачивши чорноморців, він підвівся і, розмахуючи „бутилочкою“, закричав:— Сій, сволота!

Молодий, що сидів поруч, мабуть, військовий, проробив те-ж саме, тільки ще додав до слів літнього: ...Мать, в мать!..

Чорноморці розгублено спинилися й почали топтатися на одному місці. Екіпаж із захеканим од галопу конем круто спинився біля самої лави.

— Клади рушниці! — і, не чекаючи виконання цього наказу, очайдушні голови почали відбирати в чорноморців зброю та вантажити нею екіпаж. Далі літній скомандував:

— Бігом до казарм! І щоб ми вас більше не бачили!

Того дня нам довелося бачити цю сцену, повторену в кількох варіантах, багато разів. Екіпаж иноді був порожній, а часом кінь насилу віз його, так він був навантажений рушницями та бомбами. Я й досі не знаю, хто були ці божевільно, хоробрі люди, що робили своє діло так, наче їм уже життя доводилося битися одному проти десяти. А це-ж були звичайні робітники! але в них говорило те, що зветься „більшовицькою закваскою“.

Між тим на проспекті була „влада есерів“. Там шпацували буржуа й на всякий випадок готовили букети переможцям.

— Свобода! Ось вона, нарешті! І нащо було скидати Керенського? при ньому-ж було так гарно?!

І в чеканні Керенського на білім коні одягалися в краще, гуляли, раділи, витягали із схованок вино.

А за яких - будь вісімнадцять верстов од міста лилася кров найкращих синів партії й заводів. Купка героїв, що ще вчора мирно працювала, одбивала місто від багатотисячного ворога, що йшов уперед тільки через сліпу жагу крові, руїн і золота.

І другий день ніхто не знав жаху, що щільно оточив місто.

— Свобода!

Третього дні ця свобода загриміла на плечі обивателів важкими й легкими набоями, що глушили, калічили, рвали на шматки людей, розбивали й валили будинки.

І знову на вулицях стало тихо й моторошно.

Цього дня бої йшли вже біля самого міста. Оборонці губили останні сили, з усіх боків їх оточував хмарами ворог. Артилерія, панцерники, машини. Лишалось тільки з честю вмерти. І в цей момент з'явився знову Пиня.

Те, що звалося легким артилерійським дивізіоном, який формував Пиня після приходу червоних, було чоловіка 50 голодранців, в минулому загінників. Як і всю залогу, їх було евакуйовано. Воєнком Пиня залишив великострадний Катеринослав. Тепер він уже від себе не залежав.

Наказано і все.

Але ось на станції Лозовій трапляються гармати. Багато гармат, неперевірених, без панорам, без ронду. Можливо, їх було призначено для дивізіону, а може для іншої частини. Та хоч як-би то було, але Пиня побачив і одержав їх.

Загінники вкотили ці гармати і, не дочекавшись звільнення залізниці, повернули назад до Катеринославу.

І от на третій день несподівано забили „з того боку“ — з лівого берега Дніпра — радянські гармати. То загінники на своїх руках викотили їх на позицію й без панорами, без командирів, канонірів та іншого прямою наводкою почали глушити григор'ївців. Всупереч усім твердженням спеціалістів попадання були настільки влучні, що григор'ївці одразу втратили свою впевнену впертість.

З першими трьома ударами збито бронемашину, що нахабно вилізла на могилу. Потім розлетілася на дрізки батарея, що її хотіли розгорнути на узвишші. Лівий фланг григор'ївської піхоти, що впирався в беріг, швидко було збито, і він у паніці побіг назад. Це дало змогу перейти до наступу правому флангові й центрові наших малюсінських загонів.

І все це чудо робила купка обідраних юнаків із двома наводчиками, Сенькою Рейзером

і Абрашкою Шохором, що служили за імперіялістичної війни в артилерії.

Розповідають, що „кустарі“, зарядивши гармати, кричали.

Сенька, Абрашка, сюди, моя готова!

Абрашка або Сенька, хто був вільний, мчали до зарядженої гармати, прикладалися, наводили на око і... сіпали шнур. А на правому березі григор'івці розліталися, як комашня.

В той день із Харкова, нарешті, прийшла допомога. В бронепотязі прибули з штабом товариші Орлов і Пархоменко.

В місті з'явилися невеликі загони матросів. Гарматний огонь із лівого берега помітно збільшився.

Наші загони були надто малі, щоб розвинути успіх артилерії. Однак невеличкі групи заривалися й наслідком — важкі жертви.

Так загинули разом старі партійці з новими вчорашніми „серповцями“. Так загинув відомий комадир, що вийшов із серповських лав, тов. Арон Соскин. І цей кривавий початок був цементом, що спаяв в одно нерозривне ціле дві окремі партії.

Над вечір Пиня прикотив дві гармати й поставив їх на Озерному базарі.

В той-же час ішла мобілізація робітників і партійців. Потрібна була зброя. І тієї ночі

ми довго рубали, ломали мури нового льоху, в домі Пині на Юр'ївській вулиці, щоб потім везти на підводах зброю для передачі ревкомові.

Наша зброя зробила велику службу в ті дні. Наші люди були тоді найпевнішим загonom оборони.

Тієї ночі влади в місті не було. Замкненої лінії оборони теж не могло бути, і це дозволило роз'їздам та невеликим загонам григор'ївської піхоти продертися в місто.

Чота батареї, що стояла на озерному базарі, несподівано попала під наскок григор'ївської піхоти. На хвилину гармати опинилися в руках григор'ївців. Пиня був на мить од смерті. Його схопили ззаду, коли ніхто не чекав нападу. Але їй того разу мавзер не дав промаху.

З половиною свитки (друга лишилася в руках забитого григор'ївця) Пиня помчав на вокзал, де стояв штаб Пархоменка. Там уже готовилися до евакуації.

Жарт? Григор'ївці в місті! В цей час примчав галопом „на своїх двоїх“ Пиня.

— За мною! Одбивать батарею. — За ним кинулося десятків два червонармів інтернаціонального батальйону, здебільшого мадьяр і китайців.

З диким ревом ця ватага вдерлася на майдан Озерного базару. За хвилину батарея

була в наших руках, а на майдані кривавилося кілька трупів поколотих григор'ївців.

Тієї ночі, коли мені треба було пройти з позицій до штабу дивізіону, розташованого в готелі „Континенталь“ по Караїмській вулиці, я мусив тримати перед себе нагана й спиняти зустрічних, гукаючи їм, коли вони були ще далеко від мене. Якби я цього не робив, то легко-б могло статися, що я не писав-би цих рядків.

Спостерігалось досить чудні сценки: зустрічаються два роз'їзди; у всіх у руках нагани, готові до стрільби.

— Стій!

— Стій! — Стоять.

— Ви хто такі?

— А ви?

— Ми свої!

— І ми свої!

— Свої-то свої, та чії?

— А ви чії?

Так стоять один проти одного з наганами, направленими в голови, і бояться показати уявленому ворогові спину, бояться назвати себе.

На другий день стан різко змінився на користь нам. Несподівано григор'ївці почали відходити, а потім панічно тікали.

Тепер ми зрозуміли, чому деякий час нам зовсім не давали допомоги. Ясно стало, що

рішучий удар було скеровано по григор'ївському тилу, проти його головних сил з боку Долинської та Лисаветграду.

Його спроба згрупувати розтягнені сили не здійснилася. Наші маленькі загони перейшли в рішучий наступ, увесь час розсіваючи григор'ївські загони. Того-ж дня наші сили досягли Верхнєдніпровська — на 45 верстов угору по Дніпру.

Отже, Григор'їв скоро опинився в залізному колі червоної армії з одного боку й робітників — з другого.

Григор'їв утік із купкою своїх близьких назустріч своєму трагічному й природному кінцеві.

Тепер повернулися загони з фронту. В місті де-не-де ховалася есерівська влада з григор'ївськими командирами чорноморського полку на чолі.

Десь пройшов броневик, сіючи ураганний кулеметний огонь, де-не-де постріляли в місті, і почала повертатися після успішної евакуації губерніяльна влада.

Потім ще пометушилися чутки про розстріли бандитів, поховали цивільних і військових покійників, і все стало входити в нормальну колію.

ДЕНІКІН ІДЕ

Недовго втішалася спокоем місто, не встигли висохти сльози осиротілих, не встигли залатати дірок у мурах, повставляти шибки, як пронеслася нова чутка.

— Де - ні - кін!

— Ви жартуєте з Денікіном? — казали пошепки буржуйчики. — Це ж людина з світлою головою. У нього вища освіта.

— А погроми?

— Ай, ви ймете віри газетам! Наївна ви людина!

Близько насунулися денікінські орди. Уже ховали в Катеринославі товаришів, що недавно виступали на фронт добровольцями.

Кругом міста, в порядку трудової повинності, буржуа рили окопи. — Риємо могили, нічого! — злісно говорили захекані пузани.

Приїжджав товариш Троцький.

Катеринославський район оборони неприступний. Тут розіб'ються хвилі денікінської контр - революції!

А банди котилися ближче й ближче. Скрізь бродив жах, і руки опускалися; скрізь зрада й невідомість; не було певности.

Ходили різні чутки, часто недоречні, про сили Денікіна.

Скоро мобілізували робітників. Вони так і маршували в синіх костюмах без рушниць і називалися червонармами фортечних полків. Таких полків було кілька.

А ворог був близько. І одразу було видно, що фортеця — не фортеця, а дитяча іграшка.

Я прийшов до Пині й сказав:

— Будемо знову разом, приймаєш?

— Я тебе не кличу й не відмовляю, відповів Пиня.

Так я й став старшиною команди розвідувачів легкого гарматного дивізіону Катеринославського району оборони.

Наш дивізіон мав дев'ять гармат, одержаних завдяки григор'ївщині на Лозовій; без панорам, ронду й коней. Людський склад був різноманітний. Старих загінників майже не лишилося. Багато загинуло, багато поїхало на командні курси. Тепер основні кадри особистого складу були тільки вчора мобілізовані, записані в тих, що називалися гарматчиками, щоб не йти в піхоту, бо „не так небезпечно“. Ці аматори легкої служби по ночах ходили спати додому, робили це вони всякими

правдами й неправдами в надії, що скоро прийде Денікін, а з ним і кінець їхнім тривогам.

З ними провадили навчання. Але це була лялькова гра порівняно з тим, що мені пригадувалося про такі - ж навчання в старій армії.

Все в дивізіоні було в'яло, скучно. Вогника, що ним горів наш загін, не було і в той-же час не почувалося механізму військового тіла. Це було звичайне сполучення недисциплінованих, глибоко цивільних духом людей. І це відбулося в перші-ж дні бойового іспиту.

Одного разу вночі, коли я був черговий, одержано було оперативного наказу.

„Повз Катеринослав на Синельникове о другій годині йде (чи то 51, чи то 52) Одеський полк. Наказую: передати Одеському полку, в розпорядження начальника бойового участка, одну батарею дорученого вам дивізіону. Начальник чотирнадцятої армії... (підпис).

Негайно почали готувати батарею до походу. До того часу в нас уже були дуже запущені коні, амуніція й передки.

Батарея вийшла далеко не безнадійна. Командира, колишнього офіцера - артилериста Терпигорева, вважали за одного з наших і за певну людину. Особовий склад довелося комплектувати з решти старого кадру загінників.

Важко пригадати прізвища, але не помилюся, коли скажу, що всю решту актива загону було тієї ночі погружено на площадки і при чотирьох гарматах, під командою Терпигорева одправлено разом з Одеським полком на Синельникове.

На політрука батареї було призначено тільки того дня прибулого дуже балакучого „індустріяльного робітника“ — парикмахера Кузнецова.

З ранку в місті добре чути грім наших чотирьох гармат. Безнастанно й монотонно пливли далекі удари, і від них тремтіло повітря, і трохи здригалась земля.

До самого обіду гули удари, і раптом... їх не стало.

А за годину з'явився на змореному коні Терпигорев, на обличчі йому не дуже видно було великий сум, він тільки нервово ляскав пальцями й казав: — Нічого не вдієш!

Скоро почали прибувати окремі хлопці. До вечора прийшло чоловіка десять, і всі в один голос говорили про зраду. В помешканні, де колись був штаб бундовців, лежали трупи їхніх забитих загінників. Наших двох теж вивезли... Виставляли почесну варту, плакали, прощалися, чесно ховали й казали надгробні промови.

— Помстимось! Помстимось!

Це слово стало за стихію. Здавалося, що тільки для помсти й живемо.

Другого дня ми вже знали подробиці вчорашнього розгрому.

Одесити наступали, як буря. Білих зустріли під Ларивоновим, звідти гнали їх аж до Синельникова. Батарея чистила їх так, що тільки шинелі підлітали вгору.

Але ось під Синельниковим у піхоти виїшли патрони. Лежать у лаві під огнем ворога й не відповідають.

Тоді з наказу начальника бойової ділянки Кравченка одібрали в заслону батареї кулеметні стрічки. Піхота хвилювалася. Патронних бід не могли знайти. Щоб заспокоїти піхоту, начальник бойової ділянки наказав батарею розставити погарматно на всьому трьохверстному фронті піхоти „для прикриття її гарматним огнем на випадок наступу ворога“.

Марно доводив Терпигорев неможливість прикривати погарматно. Марно звертався він до розсудности. По телефону прийшло коротке: — Наказано? Виконуйте!

І батарею було розкидано по цілому фронті піхоти з установкою „на картеч“.

Так лежали в лавах хоробрі вояки, здебільшого комунари й комсомольці, а трохи позаду стояли біля гармат каноніри й пильно

вдивлялися в станційні будинки, що похмуро чорніли в кількох десятках сажнів.

Настрій у всіх падав. Станція під носом, а її не можна взяти через якісь там патрони.

Несподівано на правому фланзі... кавалерія!.. Багато кіннотчиків у бурках, кубанках і... свої з червоним прапором.

— Слава! — Тепер не страшно, хоч патронів нема, кіннота підтримає.

Вершники на лаві. Враз!.. Що це? Чому? Але вже пізно. Кіннота рубає правий фланг беззахисної піхоти. Кіннота на правофланговій гарматі...

— Захищатись, захищатись! — Та захищатися нема чим. Гармати бить по своїх не можуть. Ще хвилина — і почалась паніка. Тікали — хто куди, з підведеними догори руками й непотрібними тепер рушницями.

Гарматчики рубали посторонки, плигали по три по чотири на коня. Але їх наздоганяли й рубали спокійно і просто, наче на вправах. Нема більше лав. Юрба крутиться, її з усіх боків стискають вороги. Люди з прокльонами падають. Бо перемога була так близько. Всі гармати були під кіньми. Сховати виноси ніхто не встиг. Коні в однім місці, гармати розкидано на трьох кілометрах.

Скоро все поле було вкрито порубаними людьми, що хрипіли й захлинались у власній

крові. І тільки окремі точки недобиті мелькали в сірому спілому житі.

Переможна козачня тепер викинула дійсно свого прапора. Для цього їм було досить перелицювати його. У цих „лицарів“ були спеціально приготовані прапори на червоній підкладці, щоб дурити наші частини.

Розповідали, що начальника бойової ділянки Кравченка убив тут-же в бою його комісар — матрос — за зраду. Було її виявлено чи тільки хотіли зрадити, була трагедія наслідком глупства чи головотяпства, судити не берусь, бо, на жаль, у мене документів про цей період немає.

Як-би там було, від цілої батареї лишився тільки Терпигорев, кілька червоноармійців і політрук Кузнецов. Один із загонників, Малкін, загинув, намагаючись сховати в житі замок від своєї гармати. Брат Пині, Зяма, загинув у житі під козацьким клинком.

Після розгрому полка з батереєю стали менше покладатись на „район оборони“. Кожному стало ясно, що він міцний тільки на папері. Однак у штабі покладали надії на природні перешкоди — Дніпро спинить бурун білих армій, і це дасть змогу привести в потрібний стан потріпані частини чотирнадцятої армії, що докотилися до Катеринослава.

А робітничі полки хоч і маршували по вулицях міста, але зброї, по-старому не мали: певности в оборонців міста по-старому не було. Сами по собі абсурдні операції, коли проти монолітних мас ворога кидають один полк при чотирьох гарматах і, ясно, приносять його в жертву, звичайно, не могли дати духу.

І наслідок цього виявився в ближчі дні. Тепер відступ уже не мав стратегічного характеру чи форми тимчасової окупації. Тікали всі з усіх боків, часто не бачачи ворога й не знаючи, де він. Так було кинуте Павлоград.

Було в ньому біле військо після евакуації чи прийшло значно пізніше, сказати не можу, але що евакуація була передчасна, про це ніхто не сперечався. Евакуація Павлограда оголила ще одну дорогу на Катеринослав — через Новомосковськ.

Скоро прошуміла звістка про захоплення Лозової — це по дорозі з півдня на Харків. І в катеринославській залогі лишалася тільки одна дорога — на П'ятихатки, Знам'янку. Дорога ця була ввесь час під ударами великих банд, що засіли в знаменитих лісах біля Знам'янки.

Прийшов день, коли червоні частини стяглися в місто, а безпосередньо біля нього опинилися білі.

Звичайна картина розриву шрапнелі над густо заселеним містом. Бризантні набої рвалися на проспекті, в провулках, в мурах будинків, в кабінетах, спальнях, столових... Сльози й істерики посиротілих над розірваними тілами тільки-но живих, близьких... І десь стук рушниць і кулеметів жахний і невпинний.

Одну з уцілілих батарей нашого дивізіону було поставлено на соборному майдані. Вона мусила тримати під невпинним огнем міст через Самару (приток Дніпра) біля Ігрени.

Батарея чесно виконувала свої обов'язки в перший день наступу і все тими-ж лютими ударами зустріла другий день бою.

Але, не звертаючи уваги на її вогонь, маси білих, переважно кінноти, проходили по мосту й зникали десь у пісках і балках біля міста.

Батарея невпинно б'є з розпечених гармат. А білі йшли і йшли, і не було їм краю, як чорній повені... Іноді вдала „черга“ на хвильку затримувала рух, але стихія швидко заливала розбиті підводи, розкиданих людей; маненький вир — і знову тече жахна повінь.

Дніпро широкий і швидкий. Переправа через нього великих сполучень важка й небезпечна, коли немає під рукою відповідних засобів. Озброєна протидія робила цю переправу неможливою. Єдиний міст недалеко

вокзалу був під охороною певних частин із кулеметами й гарматами. Кожному, навіть незнайомому з військовим мистецтвом, було ясно, що такий міст, де протягом більше кілометру по суті беззахисний ворог мусить іти по трубі під огнем, де не можна змінити рухи, де нема де сховатися від огню, є по суті непідступний. Іти в атаку через нього можуть тільки божевільні, а проте до обіду суботи, другого дня наступу, колони білих пішли на міст.

Це була дитяча гра. Чота піхоти могла знищити тільки рушничим огнем ворожий полк без усякого ризику для себе. А проте факт: білі зійшли на міст і... увійшли в місто.

Інакше, як зрадою, не можна з'ясувати цю перемогу білих. Розповідають, що для ліквідації ворога, щоб натішитися з його крові, замість огня піхоти й артилерії на міст кинули наш броневик. Дійшовши середини мосту, броневик викинув триколовий прапор і почав бити по нас. Більшість хлопців, що були на мосту, стверджують цю версію, але я припускаю, що броневик міг бути й не нашим. З тим-же успіхом перед білими міг іти і їхній броневик, і досить було одного крику „Зрада!“, щоб у тих напружених умовах чекання й жаху почалась паніка. Коли-ж на батареї взнали, що білі

в місті, що відступ одрізано, ніхто не міг примиритися з цією думкою. Як це так, коли батарея б'є по цілі, що за 8 кілометрів од міста.

Але факт лишався фактом. На дзвіниці собору, де був стежний пункт командарма 14 тов. Ворошілова, теж одмовилися вірити, що білі в місті. Товариш Ворошілов наказав з'ясувати, вибити... Але швидко телефонний зв'язок було перервано, звістку стверджено.

Батарея почала бити на цей раз уже по мосту, що через Дніпро. Зашуміло авто. Тов. Ворошілов із інспектором кавалерії рушили на машині в обхід міста просто на південь.

Поки батарея виконувала команду „Напередки!“ — в полі строчив кулемет із авто командарма, що щільно врізалось в ряди білої кінноти навколо батареї.

Швидко батарея рушила услід авто. Але коли швидке й рухливе авто чудом пробилося, то на це розраховувати й батареї було не можна. Вся надія була на картеч.

Коли минули водокачку, перші дачі, ззаду нас несподівано з'явилися козацькі списи. Скоро на могилах кругом почали з'являтися й зникати силуети вершників. Не пройшло й п'яти хвилин, як батарею оточили з усіх боків.

— Ей, червоне... кидай зброю, одходь од гармат, не буде нічого! — кричали козаки гарматчикам.

Пиня подав другу команду:

— Перша, з передка!

Артилеристи підійшли до гармати...

— Ей, не руш! Нікому пощади не буде! — кричали козаки.

Гарматчики почали вагатися—крок уперед, крок назад. Пиня вихопив мавзера.

— Виконуй команду, застрелю!

— Не руш, всіх порубаєм! Не слухай комісара! — кричать козаки.

Певних людей нема. Загинули раніше. Білі все щільніш оточують батарею. Смерть перед нами, мацає кості... Одбитися не можна. Пиня повертає коня. За ним діловод господарчини — Виктор Бродський. Галопом мчать униз, до парканів дач. Козаки поки зайняті роздяганням червонармів, може, не помітили...

Пиня з Бродським проскочили в пролом паркану й помчали вниз до Дніпра. Але, побачивши там білих, — до останніх домів міста. Тут кинули коней. В перший дім...

— Впустіть, я — Пиня Міркін.

— Все ясно. Впустили, нагодували, дали одежу. До вечора втікачі перебравися на квартиру двох сестер - „серповок“. Там вони тимчасово були в безпеці.

І знову Пині довелося поголити свою бороду, що одросла за цей час.

ОСТАННІ СПРОБИ

Я сидів біля двох розбитих гармат на станції Верхньодніпровськ і думав про „суєту суєт“, вічність і т. инш. Від нашого дивізіону лишилося дві нещасні гармати із 7 чи 8 людьми, яких збиралися кинути на фронт за... зраду.

Десь недалеко були білі. Можна було чекати кожної хвили на появу їхньої нестримної кінноти. Всі тримали ноги в руках. Досить було крику „Козаки!“, щоб усе, що було на станції, кинулося тікати світ за очі. Тільки матроси з бронеплощадок і бронелетючок не падали духом. Вони жартували й сміялися, наче для них усе це було звичайне діло.

Я сидів і думав... Кругом злісно сичали придушені голоси: Комуністи продали... Комуністи зрадили!—Провокація плела своє павутиння. І я бачив комуністів, що одмовлялися од своєї партійности. Я бачив дві жалкі фігури, що ще вчора звалися агітаторами

серед червоноармів, що пишалися своїми мандатами, а сьогодні вони всім розповідали, як їм довелося кинути своє затишне гніздечко з дітьми на чужих руках. Це було, мабуть, подружжя з одставних артистів, що не придумали інакше здобувати пайки, як втершися до політвідділу будь-якої частини. Але й дійсні партійці в той день не дуже поспішали оголошувати про свій партстаж серед розхитаної денікінською агітацією червоноармійської маси.

І враз... дружно й гарно „Інтернаціонал“ : „Чуєш, сурми заграли!..“ І не „відтіля“, а „туди“, до міста — дві площадки. Різні там люди, гарно озброєні, бадьорі.

— Яшко, чого сидиш, Яшко? Йди до нас! — це мені крізь привіт „Інтернаціоналу“ з площадки: „Йди до нас!“.

Я протираю очі. І пізнаю: наш колишній загінник Моська Гольц (чоловік його сестри є помічник начальника особвідділу катеринославської комендатури) Володька Луцький — скрипаль, ніжна душа й мрійник... І з ними „Любочка“ — Любарський — „сам“ начальник особвідділу. Тут-же кілька добровольців із комендантського батальйону.

— К чорту дві підбиті гармати!

Я — вільна людина! Моеї команди нема, начальства теж. Я наздоганяю площадки,

збігаю на останню і, тиснучи всім руки, захоплено підхоплюю: „Чуєш, сурми заграли!..“

Повільно йдуть площадки. Паротяг увесь час зупиняється, наче намацує дорогу. Вояки вдивляються в жовте поле, намагаючись вчасно попередити білі роз'їзди.

— Ми їдемо на „Грізний“, — каже Володька.

Я пізнаю і коменданта Якимовича, і начальника бронесил тов. Рудя (тепер небіжчика).

І от ми на станції Запоріжжя. Всі насторожені. Готові дати втікача. Зараз-же за станцією — лава. Стоять рідкі вояки з рушницями на огонь, наче ворог за два кроки. Гармат не видно. Тільки „Грім“ та „Грізний“, найкращі бронепотяги фронту, спокійно мацають насторожену даль чорними гарматними дулами.

До нас підходить, наче приязний господар, кремезний і чорнобородий паруб'яга в кожанці. Через плече — мавзер, біля пояса — бравнінг.

— Це для себе! — показує він на бравнінга, — а це для ворога й своїх — тепер він показує вже на мавзера.

Перед нами славетний, потім розстріляний за „бандитизм“ нещасливий „батько“ Живодеров, начальник бойової ділянки.

З ними переходимо на бронеплощадку „Грізного“.

— Рушай!

І от лава ззаду. Станції більше не видно. Кругом степ. І тільки далеко з правого боку в житі точки.

— Ач, сволоч, обходить... — каже Живо-деров, опускаючи бінокля.

Тут починаються оповідання про бойові пригоди: про те, як у бронепотягові разів п'ятнадцять розбирали в тилу путь, як доводилося під невпинним огнем латати залізничні розломи. Добре, що скорострілки вивольяли — прикривалися ними... І матроси починають любовно з'ясовувати, чим одмітна скорострілка № Х від скорострілки № У і навпаки.

Перед нами роз'їзд, стрілка. За ними Діївка. Вона ховається в зелені могил.

— Ану, поздоровкайся! — каже Живодеров кремезному матросові, канонірові 75-міліметрової гармати. Той відповідає:

— Чого-ж, можна! — і закладає набій.

— Товаришу, — кажу, — а на Гімнастичну не впаде?

— Самий раз! — хитає головою матрос.

— А чи не можна додати приціл, щоб трохи далі, там мої старі, гарні люди... — кажу й червонію.

— Ач, сволоч, обходить... — каже Живодеров,
опускаючи бінокля

— Ладно,— каже матрос.

Але тут Моська Гольц втручається:

— А мої старі,— каже,— на Йорданській
Не попаде туди, біля Різничної?

Володька сміється.

— Гарно тобі сміятися,— кажу,— твої в
Бердянську!— і тут-же каюсь. Бердянськ
пережив не менше Катеринослава.

— Ану вас,— каже матрос і сіпає за
шнур.

Здригнула площадка, метнулося на компре-
сорі тіло гармати, і в повітрі щось зашуміло,
а в ушах спіралями й колами побігли дзвін
і стогін.

Постріляли, пожартували, потім спокійно,
не звертаючи уваги на сарану, що чорніла
на півдні, в обхід нам, повільно, наче без
бажання, поповзли назад.

А на Запоріжжі двоє молодих матросів
побачили на пероні станції синьоблузника,
одного з тих, що було розномеровано по
беззбройних „фортечних“ полках. І чомусь,
коли побачили його, очі їм наче у вовків
засвітилися... Вони підскочили до нього.

— Якої частини? ану, іди сюди!

Я пішов за ними. В станційній залі якийсь
звійськовлений робітник - комісар живодеров-
ського загону з другим хлопцем нашвидку
переладналися, щоб судити нещасного хлопця.

Антисемітську агітацію веде й за Денікіна! — показували матроси на свою жертву.

Мені пригадалося, як із їхніх вуст я чув безперестанно: „Жиди, комісари...“ — а тепер обвинувачують в антисемітській агітації. У робітника спитали документи.

— Та які документи, товариші?! Взяли в полк, забрали документи, а тепер я... втік, значить, із міста. Які-ж документи?

Товариші пошепталися, щось записали і сказали матросам: — Візьміть його із собою!

Я попав в один вагон із Якимовичем. Заарештований опинився з нами. Не встигли ми од'їхати й півверстви, як Якимович витяг із кобури мавзера і, спокійно дивлячись у вічі засудженого, який нічого не розумів і силкувався всміхнутись, притулив до його голови і... вистрелив.

Одразу зникла усмішка, зникла, наче опала, вся людина, і розкарячений труп од удару ноги вилетів із вагону і впав на заляклі коліна й лікті. А крізь розірвані штани вилізло сіре в гусячих пиптиках тіло.

Потяг байдуже йшов далі. Я думав: „невже не можна було обійтися без цієї жертви?“ Матроси змивали мозок на стінах, кров на підлозі. Якимович мив руки. Я в нього спитав:

— Іване Костянтиновичу, в чому винний був цей хлопець?

Якимович злісно відповів :

— Краще розстріляти десять безвинних, ніж пропустити одного винного! Я багато думав. Я думав про те, що у шпіона безумовно всі документи були - б справні, що шпion не швендяв- би, як попало, по станції, що шпion, нарешті, міг керувати цілими ділянками, як це було в Катеринославі. Але я розумів і суддів, і матросів, і Якимовича. Ці люди втратили спокій. Постійні зради, коли вже не можна було вірити найближчому другові до того, що з найменшого поводу в хід пускали зброю. Швидше зараз, щоб потім не було каяття.

На станції Олександрія, я наздогнав, нарешті, ешелон катеринославського губвійськомату, в якому кілька вагонів займав штаб нашого дивізіону. Я привіз першу звістку про Пиню, якого всі вважали за вбитого.

Того дня прийшла звістка, що тов. Дибенко продерся в місто. Радісно почали готуватися їхати назад до Катеринославу. Зникла лють. Всі стали добрі, прості; вітали один одного. Але... над вечір прийшла звістка, що тов. Дибенко мусив був відступити. І знову хмурі обличчя, злі відповіді, слова, наче ножі.

Я не вірив у те, що білі будуть просуватися й далі. І я вирішив попросити призначення до Кривого Рогу, що був у восьми

верствах від Долгінцево, щоб на деякий час бути разом із сем'єю. Тут же я одержав папера від „тимч. комдиву“ (здається, тоді був тов. Шаргей на цій посаді) про те, що „нічого проти не маю“, і з ним пішов у сусідній вагон до губвійському, одержав від нього на польовій картці призначення і з ним вирушив „в розпорядження криворізького повітвійськомату“.

Того-ж дня я прибув із сем'єю в Долгінцево, а другого пішов до повітвійському тов. Зорте. Він мене призначив на помком роти поповнення.

Тому, що наша рота весь час була „не в комплекті“ й мені не було чого робити, я більше був у військоматі. Тут мені до-ручили працю в політосвіті.

З перших-же днів мені впав на очі один тип — Куницький. Це був кремезний чолов'яга, що весь виправ із своєї одежі. Типовий самородок селянин студент. Його незграбність, його проста звичайна, але пряма мова, навіть його наївні статті в місцевій газеті, його фанатична любов до партії, його німа підлеглість директивам, навіть плакатним гаслам — все це зворушувало, хвилювало... і я проводив неvigідну для себе паралель: „от ми — гнила інтелігенція, думаємо, передумаємо, мацаємо, шукаємо, а цей як вірить, як

любить!... Ні, ми ніколи такими не будемо!“ і було навіть трохи заздрісно. Заздрість і образа. Особливо, коли Куницький зі мною сперечався.

— Ти меншовик! — кричав мені Куницький.

— А ти дурень! — кричав я. — Не фокус любити партію за неналежні їй якості! Так твоя партійність розлетиться в пух при першій сутичці із життям!

— Наша дійсність — поезія! Тільки міщани не можуть і т. інш.

Я кінець-кінцем підпадав під вплив цього самородка, бо я не міг і не хотів руйнувати його мрій і палкого ентузіазму.

Я спинився із сем'єю в приватному помешканні, в Кривім Розі. Це в минулім — місто промислового ажіотажу, що стало містом через величезні поклади залізної руди в околицях. Населення міста складається здебільшого з колишніх купців, що на той час уже зробилися спекулянтами, технічного персоналу шахт і на окраїнах — робітників.

Так ми прожили приблизно три тижні. І враз, несподівано — паніка, евакуація...

Я посадовив дружину й маля в вагон. Рушили по Долинській. А там — наказ: негайно повернутися, надалі за самовільну евакуацію — під суд!

Повітвійськом тов. Зорте чухав свою потилицю й казав:

І так погано, і так погано.

Але пролетів ще тиждень. Ясного сонячного дня несподівано вдарили громи. Це були громи гарматних залпів. Вияснилося, що бій іде за п'ятнадцять верстов, біля Красного Кута. Тоді, чекаючи на наказ про евакуацію, почали грузитися в ешелон. Дитина в той час була хора на дисентерію. Лице їй було вкрито екземою. Лікар не радив її турбувати. Але дружина не хотіла лишатися в родини. Я був на роздоріжжі. Я не знав, що робити. В цей час почали ширитися звістки, що Долинську захопили махновці, які вбивають комсклад і комунарів. Стан робився безпорадним. Пробиватися, так пробиватись — не в цьому небезпека. Але на кого лишити сем'ю? Дружина в одчаї, в неї зникло молоко, дитина гине. І я вирішив спочатку одіслати сем'ю в Долгінцево до сестри Пині. Ми пішли. Йшов дощ. Дитина плакала: дощові краплі ятрили екзему.

Ледве дісталися ми до Долгінцевого. Там зять Пині схопився за голову:

— Що - ж ви робите? Ви - ж нас загубите!
Всі знають, що ви більшовики!

Я лишив дружину й поспішив до Кривого Рогу. Але не встиг я ввійти в місто, як

почалася жорстока стрілянина; на моїх очах упав один із запізнілих на вулиці обивателів. З усіх боків летіли кулі. Хто в кого й чому стріляв — невідомо. До помешкання військового не можна підійти: там центр стрілянини.

В цей момент бачу Куницького. Очі — в небо, ніс лисніє од селянського трудового сонця.

— Товаришу Куницький, де наші? — кидаюсь я до нього, як до рятівника.

— Наші вже евакуювалися. В місті — дезертири й погром. Мене лишили для підпільної праці! Зв'яжімось!

Куницький виростає в моїх очах ще більше. Але що-ж мені робити? Де подітися?

Я згадую про Митю Токаря. Це колишній начальник команди розвідувачів нашого дивізіону, мій безпосередній начальник. За кілька днів до евакуації його було переведено до Кривого Рогу. Або він сам тут, або його батьки сховають мене. І я поспішаю туди. Митя дома.

— Ти лишився? — Митя спішить привітати мене кривою усмішкою.

— Не лишився, а застряв, — відповідаю я. І лють, і досада стискають мені горло. На силу вимовляю:

— Треба щось робити, куди йти?!

Митя сміється.

— Все, що треба, зроблено. Ось...

І він показує папір від командира восьмого корпусу, того самого, що вигнали з Катеринослава петлюрівці. В папері командувач корпусу, генерал Васильченко, свідчить, що Митя — свій, що йому можна довіряти, що він служив у восьмому корпусі більше, ніж у дивізіоні й т. инш. Взагалі рекомендація „блискуча“.

— Ти не бійся, — поспішив заспокоїти мене Митя (мої вагання він прийняв за тривогу). — Я за тебе заступлюся, „наші“ тобі нічого не зроблять...

Я не витримав.

— Як це наші? Хто наші? Невже, Митю, ти й справді білий?

— До чого ці гучні фрази? — Білий — не білий. Але краще бути десять раз білим, ніж один раз червоним. Не забувай, що я прапорщик...

Я не став говорити Миті про свої думки, я не став лаятися, обурюватися. Перед мене був чужий, ворог, і з ним треба бути обережним. От і все, що підказував мені в той момент розум. Митін батько, колишній власник фабрики фарб у Кривім Розі, в свою чергу почав заспокоювати мене.

— Та ви, т. Кальницький, не бійтеся. Денікін - же людина інтелігентна. Що ви думаєте,

що в нього є чека, як у червоних?! Він не любить тільки комуністів, а ви - ж людина безпартійна, так чого - ж вам боятися?! Крім того, ми в образі вас не дамо.

— Я не боюся, хоч і не думаю, щоб ці маси могли бути спокійні, — сказав я. — Я пам'ятаю козаків ще з імперіялістичної війни.

— Та що ви? По-перше, з Денікіном ідуть англійці й французи. А ви хіба не знаєте західньої культури?!

Токар так почав вихваляти білих, що зовсім забув про стрілянину на вулицях, про те, що червоні близько, про хистке військове щастя; старому так хотілося здихатись червоних, що хоч у власній балаканині одводив душу.

— Хіба ця босота може з ними воювати?— говорив він далі. — Це - ж хами, дикуни, темні люди... Ви знаєте, що в англійців є гармата, що б'є на 30 верстов, а набій раніш, як розірватися, б'ється об землю, підстрибує, а потім вибухає... Так він нищить усе живе на 5 верстов кругом... Так вони будуть із ним воювати?! Це - ж геній!

Я мовчав. Про що я буду говорити з цим оскраженілим від ненависти до руйнаторів власності, що забрали награбоване цим старим.

Про що я міг говорити з наїжаченим офіцериком, що мріяв через погони стати.

іудейським шляхтичем у шляхтича єдиної й неподільної. Самому - ж мені ні в якому разі не можна було забувати, що в даних умовах у значній мірі від них залежить моє життя.

Я терпляче слухав сопливі брехні старого, самовпевнену балаканину молодого, їв пшоняну кашу з молоком, що мені запропонувала „мадам“ Токар, і думав, думав... так, що, здавалося, голова розірветься „... а що далі, потім?..“

ДОВГОЖДАНІ

Стрілянина вщухла, відкілясь донісся грім довгого вибуху. Ще один, наче гнався за першим, і стало тихо.

Прибіг Мітін друг — „корнет Юдович“. (Вже півгодини, як нетрудовий елемент Юдович став „корнетом“).

— Мітю, наші... Вовча сотня!..— І Юдович почав передягатись. Лаковані чоботи з кокардами, діагональове галіфе, кітель із погонами...

— Слава!..— Мітя начеплює погони, ховає за халяву „папір Васильченка“ і з Юдовичем спішить зустрічати дорогих гостей.

Я теж іду. Треба подивитися, від кого ми тікали, хто несе радість буржуазії. На голов-

ній вулиці виладналася в два шерехи місцева дружина. Рушниці „до варті“. В кінці вулиці якийсь важливий генерал верхи на сірім жеребці, за ним ад'ютант, оркестра кінних трубачів і біля сотні волохатих і лахматих козаків із списками.

Оркестра грає „Многая лета“, „Коль славен“... Хтось самотним і п'яним голосом кричить „Слава!“. Якись люди, рівно підстрижені, в піджаках і чоботях бутилками, підносять генералові „хліб - сіль“. Загонники тримають „до варті“. Козаки скоса дивляться на них.

Генерал злізає з коня. Піп кропить свяченою водою... Благословляє. Генерал схиляє голову. Оркестра тихо грає „Коль славен“.

Потім делегація, подаючи „хліб - сіль“, вітає й запрошує „рятівників“... Деякі лякливо оглядаються, чи не підслухає хто.

В юрбі Мітя й корнет. Тільки - но генерал скінчив благословлятися, Мітя спішить до нього. Я стою близько, і мені гарно чути:

— Ваше превосходительство. З прибуттям нашої славетної... маю честь... прапорщик... Токар.

Генерал дивиться з - під лоба, думає... Він не спішить потиснути простягнену руку Міті. Я радий, наче дав Миті ляпаса. Нарешті генерал зрозумів:

— Червоний? — хмуро запитує він Мітю. Мітя завагався... Ні, цеб-то... — і подає папір. Обличчя генералові поволі ясніє. Я бачу, як він простягає пальця Міті. І від цього Мітя червоніє, наче школяр, що отримав п'ять.

— З'явись до начальника залоги! — мило-стиво говорить генерал, і Мітя непомітно оглядає юрбу — чи дивляться на нього, чи бачать його тріумф, із ним-же розмовляє генерал?!

Скінчилась комедія зустрічі. Місто наче завмерло. Вулиці спорожніли.

Брами замкнено, ставні зачинено, населення насторожилося...

— Що буде?

Але ось смеркає. Рожева смуга на обрії спускається все нижче і, нарешті, зникає за обрієм. Сірий присмерк. Тихо...

Раптом... — цок, цок, цок... — чиїсь важкі чоботи б'ють по сухому дереву:

— Відчиняй, мать твою!.. Одмикай, а то гірше буде!..

— Б-б-бах-ба-бах!.. Покотився самотний гулкий і моторошний постріл...

І одразу-ж у повітрі поповзли й закрутилися злякані крики, спочатку тихі, повні благання, а потім жахні звірячі, що вгинають мурі, небо, морок...

— Ой, рятуйте!.. Ой, за що-ж! Гвалт! Кар-р-раул!..

— Цить, сволоч, цить!

З цього почалось. Потім з усіх боків цокали об камінь підковані чоботи, гриміли від ударів ворота, кричали люди, і зойків цих було повно в небі й місті.

Здавалося, немає більше місця тиші, спокою, життю. Зойки й звіри. Ті, що їх їдять, і ті, що з них наїдаються.

І тільки иноді людський шум — постріл.

— Ну, що? — питаю я старого Токаря.

— Що - ж ви хотіли? Без цього - ж не буває.

Але почекайте, зараз їх усіх переарештують і завтра - ж розстріляють. Ви думаєте я не знаю, як у них... Ого?!

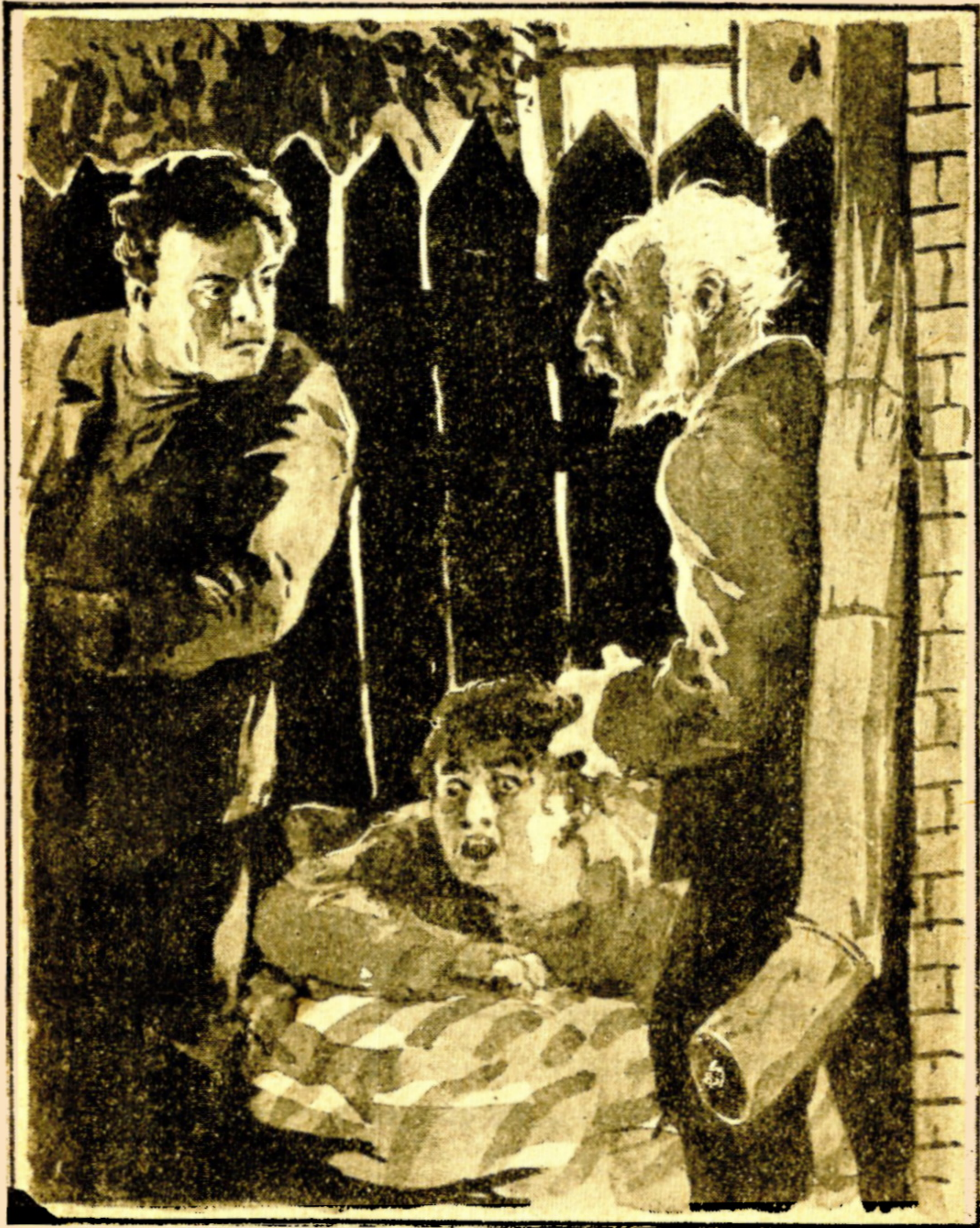
— Але шум не вщухав. Жуть повисла в повітрі. Рев переляканих до смерти людей плутається з брудною лайкою й криками гвалтівників. Більше кричали жінки. Спочатку довгий зойк жаху, потім задушений хрип, а потім якесь неясне бурмотіння, що на коротку мить переходило в зойк...

— Це в наших сусідів. Токар починає турбуватися.

— Сюди не зайдуть, не турбуйтеся, сюди не зайдуть. — Але видно, що він намагається більше заспокоїти себе, ніж нас.

Все ближче важке цокання. Ось уже зупинилися біля наших воріт.

... Ідіть ви собі до коменданта й візьміться на облік. Нічого вам не буде, а ми не хочемо за вас голову класти...

Арка наливається громом. Луна множить лайливі вигуки й грізний шум.

— Одчиняй... так і так... мать... Одчиняй, а то буде гірше!!!

Токар забився в куток і щось шепоче побілілими губами... Дружина його заломила руки...

— Ну, що, — не можу стриматися, — культурні?!..

Токар очунює, зривається з місця.

— Ай, яй-я... Що-ж ми дивимося?! Це-ж, мабуть, прийшли по вас... ховайтеся, ховайтеся!.. А то через вас ми всі загинемо.

І Токар виштовхує мене у вікно. Я потрапляю у вузький коридорчик поміж стіною дому й високим парканом.

— Шшшш-ш... — Токар зникає. Я лишаюсь один, і мене гойдають хвилі жаху й шуму.

А біля воріт не стихають крики й гуркіт. Удари все міцнішають. Прошаруділи похапливими мишами кроки. Ось вони в кімнаті.

— Токар, Токар, вийдіть і скажіть їм, що у вас син — офіцер... — Токар пручається, дружина його сякається й плаче. Нарешті він наважився.

А до мене з вікна лізе мадам Токар. З величезною периною вона негайно влаштовується на ній у кутку й починає заклопотано плакати.

Під аркою брами розмова... Рипить хвіртка.
Тупіт...

— Товариші...— починає старий...

— Товариші?! Коли це козаки з жидами товаришували! — І несподівано хльоскає нагай... Я знаю, по чийй спині. Токар починає вити, кричати...

— Панове... ой, ой... за що?! У мене - ж син...

— Син... Бий його, сукиного сина, за сина.

— Офіцер!!!

— Офіцер? Ану, покажи його нам, ми його швидко... Поки ми воюємо, вони, офіцери, більшовикам служать...— І знову удари нагая й крики й зойк...

— Вийдіть, зробіть що - будь, вони - ж уб'ють його...— Це „мадам“ вчепилася мені в руку.

Нічого не зроблять, свої...

— Швидко Токар ускочив до себе в кімнату, важко дихаючи, з плачем...

Очунявши, він кулею вилетів із вікна до нас.

— Пождіть, пождіть... Це їм так не минеться... пождіть. Я їх всіх помітив. Це - ж більшовики...

— Але - ж більшовики не били,— кажу я.

— Ай, покиньте, ви, нарешті, починаєте мене дратувати... я людина терпляча, але

в мене може увірватися терпець. Через таких євреїв, як ви, і нас б'ють...

У дворі гриміла мебля, що її викидали з верхніх поверхів. Дзвеніло розбите скло. Хтось плакав, ридав, хтось кричав... І над усім панували розложисті соковиті козацькі матюки.

Старий Токар, нарешті, згадав про Мітю.

— Боже мій... Його - ж і досі нема... Де він може бути, що з ним?!

Стара почала плакати з новим смаком...

Живий буде, свої - ж, — не міг я знову вдержатись од злої іронії.

— Знаєте що? — сказав старий, — ідіть ви собі до коменданта й візьміться на облік. Нічого вам не буде, а ми не хочемо за вас класти голову, сами бачите...

Я знітився, умер, мене нема... Старі почали забувати про мою присутність.

Грабіж двору тягся до другої години ночі. І коли козаки пішли, зашаруділи біля воріт легкі кроки, почулися звуки пісні: „Кубань, ти наша родіна...“, і з легким стуком у ворота почувся голос Міті:

— Не бійтеся, це я, Мітя...

— Мітя прийшов, слава богу, слава богу... Тепер уже не страшно, Мітя прийшов. Старі поспішили назустріч синові. Мітя був не один, із ним було два козацькі офіцери.

— Не показуйтеся при світлі,— шепнув Митя старим, — незручно.— Він боявся, щоб нові товариші не пізнали його національності.

Негаймо у дружини слідчого приготували стіл. Господиня — чорнява в соку „вдова при чоловікові“, що тимчасово попав у підвал Катеринославського губчека й зник десь при евакуації, не так сумувала за чоловіком, як частувала „панів, офіцерів“, героїв - переможців.

Між сусідок Митя дістав ще „підходящих“, і бенкет затягнувся до ранку.

Коли сірий світанок протиснувся в мій коридорчик і небо трохи порожевіло, на вулиці знову почали рости шуми, подібні до вечірніх.

Скоро наші ворота загриміли під ударами прикладів.

Офіцери, вже на підпитку, сказали:

— Одчиніть цій сволочі!

Перелякані, стомлені безсонною ніччю обивателі тремтячими руками виконали наказ офіцерів.

Тринадцять козаків удерлися в двір.

— Замкніть ворота! — скомандували офіцери.

Козаки розгубилися.

Ворота замкнено.

Молодий франтоватий осавул вийшов із тіни, в якій він до того стояв, і закричав:

— Ставай!..

Козаки розгублено стали; руки по швам. Стали низкою й точуться...

— Це вам, сволочі, бандитувати?!

— Пане осавуле, так нам - же наказ — три дні...

— Без балачок! — і осавул, підійшовши до переднього, розмахнувся й сильно змазав його по щоці.

— Це тобі — три дні!

— Дальший — бац!

— Дальший — бац!

Так підходили один по одному тринадцять козаків, щоб одержати свою порцію ляпасів, і ніхто не протестував і не брався за зброю.

Тільки белькотали ніяково: „наказ — три дні...“

Побитих козаків осавул виладнав „зліва по три“ скомандував: „плече... руш!“ і сказав на прощання:

— У цей дім більше ні ногою!..

Козаки зникли, а зраділі батьки Міті почали з'ясовувати сусідам всі принципи гуманної влади „освіченого“ Денікіна.

ЗНОВУ КАТЕРИНОСЛАВ

Сіпнув паротяг, хитнуло вагони, рипнули давно немазані вісі. Наш вагон тремтів і підстрибував. Пасажири із-під лоба оглядали один одного. Особливо уважно дивилися на мою сем'ю. Ще-б! Єдиний семіт на ввесь вагон. Очі дружині були каламутні. В них не було свідомости. Не було молока в її висохлих грудях. Дитина стогнала, на обличчі їй багряніла екзема. Доводилося поїти його сирою водою.

Приїхали на Верхівцеве, затріщали вагони-теплушки. За мить у вагоні опинилися якісь моторні люди. У руках револьвери, за спиною карабіни. Очі їм, наче щось важке, забігали по вагону. Ось наближається чийсь колючий зір. Спинився на мені. І тільки-но наші очі зустрілися:

— Вилазь! — короткий жест, наче не може бути й мови про щось інше.

У дружини очі туманіють ще більше. Я знаю, що значить „Вилазь“.

Дитина просить пити, стогне...

Вилізти — смерть!

Я витягаю з бокової кешені бумажник, фотографію...

— Я—вчитель... Нема клятих більшовиків, їду лікувати сина, бачите, пропадає...

Я говорю, говорю... А бумажник мій уже в руках одного з контр-розвідувачів... Його товариші стежать за його пальцями. Мої нещасні гроші зникають у цупких руках.

— Вилізай! Але...

— Товаришу, вибачте, пане... дружина хвора, сама не доведе дитини. Вона умре, умре... пане, прошу вас...

Уявляю, яким дурнем був я в очах своїх катів.

В цей момент ударило два дзвінки.

— Вилазь!...

Я топчуся на місці.

Три удари. Гуде паротяг... Контр-розвідувачі з жалуванням покидають мене вже на ходу.

Хитливо й крекчучи, потяг котиться далі.

Над вечір приїхали в Катеринослав. Ледве з'ясовую дружині, що стала якась байдужа від пережитого, що їй треба їхати до моїх батьків одній, а мені треба сховатися, зникнути і чим швидше, то краще... Бо мене тут знають... Заарештують, і тоді точка.

Дружина щось бурмотить, стогне... Очі їй знову бігають. Скоро вона з пакунком у руках, що в ньому мій єдиний син, іде в бік проспекту.

Я швидко оглядаюсь, дивлюсь на обличчя. Здається, нікого... І я поспішаю вбік. План готов. Треба сховатися поки-що поблизу. Чим менше вулиць пройдеш, чим менше людей побачиш, тим менша небезпека...

Скачуть по вулицях п'яні козаки у звірячих лахматих шапках, щоб і без того жахні обличчя були ще жахніші. Гладкі люди із свинячими очима блистять і лисніють од жирної радості. Унимливі очі вогкі.

Все це проходить, наче повз свідомости. Я іду, мов у сні, в цьому лабіринті ворожечі й небезпеки. Я впевнено й обережно йду через Озерний майдан і базар до магазину з вівіскою: „Починка годинників. С. Кац“.

Самуїл Кац — це дядько. Хай у нього будуть які завгодно переконання, але він не зрадник. Я сміло направив свої кроки до його майстерні. Перед тим я стою біля вікна й ловлю його короткозорий погляд, щоб попередити про мовчання й почекати, поки вийдуть люди.

Кац ержений.

— Тебе - ж бачили мертвим?

Мені розказували, що ти був на бронепотязі. Потім куля вдарила тобі в груди, і ти вмер...

— Хто це говорив? Пожди, пожди... — і він став пригадувати.

— Не в цім річ,— кажу я. — Чи не можете ви мене сховати?

Тут він міркує. Похапливо оглядається.

— Куди мені сховати? Звичайно, треба сховати...

І починає метушитися.

— У вас під магазином льох є? — кажу я.

— Ходім по дрова. Потім ви вийдете з дровами, а я лишуся під замком. Ніхто не догадається.

— Добре, добре... Яшу... — і ми йдемо в погріб.

Скоро я лишаюся один в абсолютній тьмі.

Чи був день чи ніч. Минула година, день, рік, століття... Хто розбере... Ніяких паралельних вимірів, нічого для визначення темпу життя.

Я сидів у льосі, поки заскреготів замок. Смуга світла, морок, і в моїх обіймах мати.

— Ящечко, ти живий?

— Мертвий.

Мати мацає мене. Так вона завжди робить, коли я повертаюся після стрілянини в місто.

— Яке щастя! О, яке щастя!.. Я уже очі виплакала. Дивись, у мене ще три зуби випало. Я вся сива...

Бідна жінка забуває, що в льоху зовсім темно. Я гладжу рукою її волосся, і мені здається, що під пальцями хрумтить і порипує сивина. Я притуляюсь підборіддям до цього дорогого волосся.

— А проте буде соціалізм!..

— Хай уже й соціалізм, аби було добре, — каже мати.

І несподівано схоплюється.

— Як це я забула! Бідний, ти, мабуть, голодний? Їж.

І я жадно їм.

— Машо, Машо! — це шепоче біля дверей Кац. — Машо, пора. Не дай бог, помітять...

І заплакана мати цілує мене.

Ще раз обмацує мене, щоб переконатися, що я не ранений.

На другий день мати плакала ще більше: Батька заарештовано.

— Ящечку, що робити?.. Що робити? Вони шукають тебе. Вони бачили Діну. Вони кажуть, що коли батько не скаже, де ти, то його розстріляють. Але я маю надію, що, коли бог дасть дістати хоч сто тисяч, батько буде вільний...

Я більше не можу сидіти під замком, не знаючи, що там нагорі, без надії скоро вийти з льоху. І я слідком за матір'ю покидаю льох.

З піднятим коміром, зігнутий, намагаючися не дивитися у вічі зустрічним. Може, не пізнають. Іду все просто й не знаю, куди-ж мені йти.

Всі надії, нарешті, на випадкову зустріч. На „гарну“ зустріч, бо, коли погана — смерть.

І я думаю, кидаючи погляди з-під лоба: „Де вона, ця бажана, „гарна“ зустріч?“

У мене починається галюцинація слуху. Чийсь до болю знайомий голос женеться за мною. Чийсь такий знайомий, такий знайомий... Я пригадую: „Харнас!!! Харнас, той самий, що так повставав проти моєї кандидатури в штабі загону...“

Давно це було... Де він тепер?!“

Але голос Харнасів не відстає. Знаючи, що це галюцинація, я мимоволі обертаюся й бачу позаду якихсь двох людей. Куций голений студ озу із екстерників. Кругленький коротенький і все на нім кругленьке. Руки, круглі, волохаті руки, вилазять із студентської куртки Бахрома шганів високо теліпається над щиблетами. Студент трохи жестикулює й рівно говорить щось високому бородатому євреєві. І в цих жестах стільки знайомого...

і голос... Голос Харнасів. Де я бачив цього студента?... І я на хвилю перестаю бути обережним. І починаю уважно дивитися на нього. Ось вони зрівнялися зі мною. Студент байдужно глянув на мене... і я чую рівне:

— Хавер¹⁾ Кальницький, ідіть іззаду й не крутіться, як підстрелений!

Сумнівів більше нема — перед мене дійсно Харнас. Я йду за ними й думаю. Як це статечний Харнас міг стати таким куцим юнаком. Надзвичайно. Я міг припустити пінкер-тонівщину, але не до такої міри.

В той момент, коли я підіймаю комір, боячись бути пізнаним, Харнас, що його знає все місто, не боїться вільно ходити по вулицях, а навколо з висолопленими язиками нишпорять контр-розвідувачі.

Так ми вийшли на Йорданську вулицю. Тут п'ятий чи п'ятнадцятий червоний кам'яний будинок випирає в одчинені ворота. З одчинених вікон чую дзвін посуду, гомін. На воротах табличка — „Домашні обіди“.

Харнас із бородатим іде в двір, і я йду за ними. Вони — в під'їзд, і я — туди.

Ми на першому поверсі — „Домашні обіди“.

Без інструкцій і не знаючи, де я, я сів за вільний столик і почав ждати. Мені подали

---

¹⁾ Товариш.

тарілку борщу. Вийшов із сусідньої кімнати Харнас і кинув:

— Раніше за все треба попоїсти.

Я, погодившись з ним, почав їсти.

Швидко Харнас повертається до мого столика:

— Що думаєш робити? — спитав він, але обличчя йому зовсім не було конспіративне.

— Я — салдат...

— Правильно! Але зараз ми тимчасово припинили відправку на фронт.

Я здивувався: „Одправка на фронт“... Тоді як навколо тільки й сновигають, щоб повісити.

— Можна - ж тут узяти бойову працю...

Ця перспектива мені зовсім не усміхається. Я не можу стати зовсім іншим, як Харнас. Мене зараз - же пізнають, розшифрують, і замість користі я принесу тільки шкоду й загину.

Харнас зі мною згоден.

— Тоді треба їхати відціля, — каже він. — І одна тільки є дорога — на Крим. Там спокійно, там нема катеринославської сволоти, там ти пригодишся.

— Так я їду до Криму.

— Допомога буде... — каже Харнас. — Документів тобі не треба. Ти не така велика птиця, щоб тебе шукали. Єдине, що може

статися, це тебе пізнають і донесуть. Тоді із „ксивою“ ¹⁾ гірше.

Я з ним згоджуюся. Харнас підійшов до Лантуха, що блискав і колов очима; пошепталися.

— Добре, іди. Ми все надішлемо додому. — сказав він на прощання.

Другого дня я одержав чотириста чотири тисячі карбованців, вісім аршинів сатину для сина і з дружиною виїхав із Катеринослава.

Маля по-старому стогнало на руках матери.

---

¹⁾ Підпільна явка.

З М І С Т

Кінець петлюрівщини	3
Григор'ївщина	17
Денікін іде	27
Останні спроби	39
Знову Катеринослав.	64

A 522300

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ВІЙСЬКОВИЙ СЕКТОР
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ
ВИДАЄ ВСЯКУ ЛІТЕРАТУРУ ДЛЯ
БІБЛІОТЕК ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН

Спеціальна військова література — програми, статuti,
порадники то - що.

Спомини з часів громадянської війни на Україні
та в СРСР

Красне письменство — оповідання, вірші, п'єси
Біографії політичних діячів та керівників Червоної армії
Портрети

Масовий відділ Держвидаву видає всяку популярну літера-
туру — світознавство, природознавство, медично - природничу,
політичну, соц.- економічну.

Поштові відділи Держвидаву швидко й ретельно надси-
лають накладною платнею кожну книжку як власного, так
і всіх інших видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадиться
коштом Держвидаву, коли замовлення наперед опла-
чується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси :

1. Харків, вул. 1 Травня, № 17. Пошт. від. ДВУ.
2. Київ, вул. К. Маркса, № 2. Пошт. від. ДВУ.

ФІЛІЇ ТА КНИГАРНІ ДВУ ПО ВСІХ ОКРУГОВИХ ЧИ
ЗНАЧНІШИХ МІСТАХ УСРР